

V. GRINAVECKIS

ŽEMAIČIŲ DŪNININKŲ IŠTIKTUKŲ PROZODINĖS YPATYBĖS

Žemaičių dūnininkų tarmėje ištiktukų vartojama labai gausiai ir įvairių. Lietuvių bendrinės kalbos ištiktukų struktūrinės, fonetinės ir semantinės ypatybės gana išsamiai išnagrinėtos ir aprašytos akademinėje „Lietuvių kalbos gramatikoje“ (V., 1971, t. 2, p. 734–746) ir I. Jašinskaitės darbe „Lietuvių kalbos ištiktukai“ (V., 1975). Žemaičių dūnininkų ištiktukų struktūrinės ir semantinės ypatybės palyginti nedaug skiriasi nuo bendrinės kalbos atitinkamų ištiktukų ypatybių. Šioje tarmėje gausiausia ištiktukų su formantu *-t*, o su formantais *-s*, *-š* labai mažai tėra. Reti formantai *-i*, *-y*, *-u*, *-ū*, kiek dažnesnis formantas *-(i)ai*. Šiame straipsnyje tyrinėjama žemaičių dūnininkų ištiktukų priegaidės, taip pat vokalizmas ir semantika, kiek tai susiję su ištiktukų prozodinėmis ypatybėmis.

Žemaičių dūnininkų ištiktukų prozodija labai įvairi ir turtinga, ji glaudžiai susijusi su ištiktukų vokalizmu. Dažniausiai tas pats ištiktukas čia gali būti tariamas su įvairiomis priegaidėmis, nuo kurių priklauso ir balsio ar dvibalsio kiekybė, taip pat ištiktuko reikšmė. Be to, ištiktukų priegaidės šioje tarmėje neretai priklauso nuo balsio kokybės ir nuo ištiktukų formantų.

Daugiausia skirtingų priegaidžių turi ištiktukai su formantu *-t*. Šio formanto ištiktukus mūsų tyrinėjamoje tarmėje galima suskirstyti į kelias grupes pagal ištiktukų vokalizmą, su kuriuo siejasi ir jų prozodija.

Ištiktukai su kirčiuotais balsiais *a*, *e* žemaičių dūnininkų gali turėti po du variantus: minėtieji balsiai gali būti tariami trumpai (tada ištiktukas reiškia nestiprų veiksmą), pvz.: *bàkst*, *bràkšt*, *càpt*, *kàpt*, *làpt*, *làšt*, *màkt*, *pàkšt*, *pàpt*, *šàst*, *tàkšt*, *tèkšt*, *tràkšt*, *vàpt* ir kt., ir ilgai su laužtine priegaide, veiksmas žymimas stipresnis, pvz.: *bâkst*, *brâkšt*, *câpt*, *kâpt*, *lâpt*, *mâkt*, *pâkšt*, *pâpt*, *tâkšt*, *têkšt*, *trâkšt*, *vâpt* ir kt. (Laūkuva). Kai kurie šio tipo ištiktukai reiškia tik silpną veiksmą, todėl varianto su ilgaisiais *a*, *e* ir laužtine priegaide neturi. Tokie ištiktukai yra šie: *làšt*, *šàst* ir kt.

Pietryčių dūnininkai ištiktukus su šaknies balsiais *a*, *e* taria panašiai, kaip ir šiaurės vakarų dūnininkai, tik vietoj laužtinės priegaidės vartojama tvirtapradė, su kuria ištiktukas reiškia stipresnį veiksmą, pvz.: *kàpt* ir *kâpt*, *làpt* ir *lâpt*, *tàkšt* ir *tâkšt* ir kt. (Nemākščiai).

Ištiktukai su kirčiuotais balsiais *i*, *y*, *u*, *ū* mūsų aprašomoje tarmėje turi po keturis ar net šešis variantus, susijusius su balsio kiekybe ir priegaidėmis: 1. balsiai *i*, *u* šiaurės vakarų dūnininkų tokiuose ištiktukuose gali būti paplatėję *e*, *o* ir tariami trumpai, žymimas labai silpnas veiksmas, pvz.: *blèkt*, *drèkst*, *nèkst*, *pèkšt*, *tvèkst*, *vèkst*; *č'òpt*, *kl'òkt*, *š'l'òkšt* ir kt.; 2. balsiai *i*, *u* gali būti tariami siaurai ir tik truputėlį tepailgėję, beveik trumpi, priegaidė artima vidurinei, tik labai trumpa, veiksmas žymimas silpnas, bet stipresnis negu pirmuoju atveju, pvz.: *pikšt*, *tikšt*, *tvikst*, *kl'ùkt* ir kt.; 3. balsiai *i*, *u* aiškiai pusilgiai, priegaidė vidurinė, veiksmas žymimas stipresnis negu 1 ir 2 atveju, pvz.: *bli.kt*, *dri.kst*, *pl.kšt*, *tvi.kst*, *kl'ù.kt*, *š'l'ù.kšt* ir kt.; 4. balsiai *i*, *u* tariami ilgai, priegaidė laužtinė, veiksmas žymimas stiprus, pvz.: *blíkt*, *píkšt*, *tvíkst*, *č'ùpt*, *kl'ùkt*, *š'l'ùkšt* ir kt.; 5. balsiai *i*, *u* tariami ilgai (kartais gali būti dar ilgiau patęsiami), priegaidė tęstinė, žymimas paprastai stiprus arba ir ne tiek stiprus, kiek ilgiau trunkantis veiksmas, pvz.: *blíkt*, *dri.kst*, *tvíkst*, *kl'ùkt*, *š'l'ùkšt*, *šmūkšt* (pvz.: *kârve šmūkšt par tūora*); 6. intensyviausią veiksmą žymi ištiktukai su šaknies *ei*: *pèikšt*, *teikšt*.

Čia reikia pasakyti, kad ne visi ištiktukai su balsiais *i*, *u* (*y*, *ū*) gali turėti visus minėtuosius penkis variantus. Kai kurie jų negali turėti minėtųjų variantų dėl savo reiškiamo veiksmo pastovaus silpnumo. Pavyzdžiui, tokie ištiktukai yra *nikst*, *vikst* (tarm. *nèkst*, *vèkst*), kurie kitų minėtųjų variantų, reiškiančių stipresnį veiksmą, neturi. Vienas kitas ištiktukas turi tik po du variantus, pvz.: *č'òpt* ir *č'ùpt*.

Pietryčių dūnininkai ištiktukus su šaknies balsiais *i*, *y*, *u*, *ū* taria trejopai: su trumpais *i*, *u* žymimas nestiprus veiksmas, pvz.: *pikšt*, *strikt*, *šmūkšt* ir kt.; su tvirtapradžiais *y*, *ū* žymimas stiprus bei staigus veiksmas, pvz.: *pýkšt*, *strýkt*, *šmúkšt* ir kt.; su tvirtagaliais *y*, *ū* žymimas stiprus arba ne tiek stiprus, kiek ilgiau trunkantis veiksmas, pvz.: *strýkt*, *šmúkšt* ir kt. (Nemākščiai).

Su vidurine priegaide tariamų pietryčių dūnininkų ištiktukų šaknies *y*, *ū* nepastebėta.

Kaip ir šiaurės vakarų dūnininkų, taip ir pietryčių dūnininkų ne visi ištiktukai gali turėti visus minėtuosius variantus, priklausomus nuo balsio ilgumo ir nuo priegaidės. Ištiktukų variantai ir čia yra susiję su kiekvieno ištiktuko galėjimu reikšti silpnesnį, stipresnį ar ilgiau trunkantį veiksmą. Pavyzdžiui, Tauragės raj. Dárgaičių kaime kai kurie ištiktukai tariami tik su trumpaisiais *i*, *u* (*nikst*, *vikst*), kai kurie tik su trumpaisiais *i*, *u* ir ilgaisiais tvirtapradžiais *y*, *ū* (*kl'ùkt* ir *kl'ùkt*, *š'l'ùkšt* ir *š'l'ùkšt* ir kt.).

Ištiktukai su kirčiuotais šaknies dvibalsiais ir dvigarsiais taip pat gali turėti po kelis variantus, kurie susiję su priegaidėmis ir reiškiamo veiksmo intensyvumu. Silpniausią veiksmą reiškiančių ištiktukų dvibalsių ir dvigarsių pirmasis dėmuo tariamas trumpai ir jo priegaidę geriausia žymėti kairiniu kirčio ženklu, pvz.:

kàukšt, k'àukt, pàukšt, šnàrpšt, cìnk̃t, čėrkšt, dzìnk̃t, brėdìnk̃t, línk̃t, trínk̃t, kėlst, mėrkt, švėlpt; gùnk̃t, kl'ùnk̃t, krònk̃t, kùmšt, pl'ùmpt, plùmpt, bòrpt, gòrkt ir kt.

Šiek tiek stipresnį bei intensyvesnį veiksmą reiškiančių ištiktukų dvibalsiai ir dvigarsiai tariami su vidurine priegaide. Dvibalsių ir dvigarsių pirmasis dėmuo tokiu atveju būna truputį pailgėjęs, o šiaurės vakarų dūnininkų balsiai *ę, ę* tariami kaip siauri *i, u*, pvz.: *kà.ukšt, k'á.ukt, pà.ukšt, šnà.rpšt, cì.nkt, čĩ.rkšt, dzi.nkt, bredĩ.nkt, lĩ.nkt, trĩ.nkt, kĩ.lst, švĩ.lpt, gũ.nkt, kl'ũ.nkt, kũ.mšt, pl'ũ.mpt, plũ.mpt, bú.rpt, gũ.rkt* ir kt. (Laūkuva).

Pietryčių dūnininkų patarmėje tokio ištiktukų varianto su dvibalsių ir dvigarsių vidurine priegaide nepastebėta.

Žymiai stipresniam veiksmui reikšti ištiktukų dvibalsiai ir dvigarsiai tariami su laužtine (pietryčių dūnininkų su tvirtaprade) priegaide, pvz.: *kâuukšt, k'áukt, pâukšt, cínk̃t, dzínk̃t, bredínk̃t, trínk̃t, kíl̃st, švĩlpt, kl'únk̃t, pl'úmpt, plúmpt, gúrkt* ir kt. (Laūkuva).

Stipriam arba ne tiek stipriam, kiek ilgiau trunkančiam veiksmui reikšti ištiktukų dvibalsiai ir dvigarsiai tariami su tęstine priegaide, pvz.: *kâuukšt, čĩrkšt, kíl̃st, línk̃t, kl'únk̃t, pl'úmpt* ir kt. Kartais šių ištiktukų sudaromieji dvibalsiai bei dvigarsiai gali būti dar ilgiau patęsiami. Daugelis ištiktukų varianto su tęstine priegaide visai neturi dėl reiškiamo veiksmo trumpumo.

Kaip pateiktieji pavyzdžiai rodo, kai kuriais atvejais ištiktukų priegaidės gali skirtis nuo kitų kalbos dalių žodžių priegaidžių. Dvigarsių su tvirtaprade priegaide pirmasis dėmuo gali būti trumpas (*kínk̃t, trínk̃t, kùmšt, bòrbt* ir kt.), dvibalsiai ir dvigarsiai ištiktukų, reiškiančių nežymiai intensyvų veiksmą, gali būti tariami su vidurine priegaide (*kà.ukšt, pà.ukšt, cì.nkt, lĩ.nkt* ir kt.). Šiaurės vakarų dūnininkų kitų žodžių tvirtapradiškai kirčiuoti dvibalsiai ar dvigarsiai negali būti tariami su trumpais pirmaisiais dėmenimis, taip pat kituose žodžiuose dvibalsiai ir dvigarsiai, kirčiuoti pagrindiniu senoviniu kirčiu, niekada neturi vidurinės priegaidės. Be to, ištiktukų dvigarsiai *il, ir, ul, ur* su vidurine, laužtine ir tęstine priegaide šiaurės vakarų dūnininkų tariami su siaurais balsiais *i, u*. Kitų kalbos dalių dvigarsių *il, ir, ul, ur* su minėtomis priegaidėmis pirmojo dėmens *i, u* yra paplatėję, išvirtę į *ę, ę*.

Kitų formantų ištiktukai žemaičių dūnininkų tarmėje tokios įvairios prozodijos, kaip su formantu *-t*, neturi. Pavyzdžiui, plačiai vartojamas ištiktukas su formantu *-u* *krypu krypu* dažniausiai tariamas su vidurine priegaide ir rečiau (pabrėžiant krypavimo didumą arba norint pasakyti, kad krypuoja didelis žmogus ar pan.) sakoma su tęstine priegaide. Daugiau variantų, susijusių su priegaidėmis, šis ištiktukas, atrodo, neturi.

Ištiktukai su kirčiuotu formantu *-ai* šiaurės vakarų dūnininkų tariami su vidurine arba tęstine priegaide. Su vidurine priegaide šie ištiktukai žymi mažiau

intensyvų, o su tęstine priegaide intensyvesnį veiksma, plg.: *makalāi, makarāi, tabalāi* ir *makalāi, makarāi, tabalāi* ir kt. (Laūkuva). Kirtis iš ištiktukų galinių skiemenų neatitraukiamas.

Iš ištiktukų padaryti veiksmažodžiai žemaičių dūnininkų tariami su panašiomis priegaidėmis, kaip ir ištiktukai. Ištiktukinių veiksmažodžių priegaidės taip pat susijusios su reiškiamo veiksmo stiprumu bei intensyvumu. Pavyzdžiui, ištiktukinių veiksmažodžių su trumpais kirčiuotais šaknies balsiais *a, e* reiškiamas nestiprus veiksmas: *bākstēlētē ~ bākstelėti, pākstēlētē ~ pākstelėti* ir kt., o su ilgu tvirtapradžiu *a, e* veiksmažodžio reiškiamas veiksmas yra stiprus: *bākstēlētē ~ bākstelėti, pākstēlētē ~ pākstelėti* ir kt. (Laūkuva). Tačiau čia reikia pasakyti, kad ištiktukiniai veiksmažodžiai su priesaga *-telėti*¹ ne visi turi variantus su ilguoju tvirtapradžiu *a, e*, nes jų reiškiamas veiksmas paprastai yra nestiprus.

Veiksmažodžiai, padaryti iš ištiktukų su šaknies balsiais *i, y, u, ū*, gali turėti tokius pat šiuos balsius ir jų priegaides, kaip ir ištiktukai. Veiksmažodžio reiškiamo veiksmo stiprumas bei intensyvumas šiuo atveju taip pat priklauso nuo balsio ilgumo ir nuo priegaidės. Pavyzdžiui, silpną veiksmažodžiai su trumpais *i, u* (tarm. *ę, o*): *blēktēlētē ~ bliktelėti, pēktēlētē ~ pikstelėti, tvēktēlētē ~ tvikstelėti, č'ōptēlētē ~ čiūptelėti, š'l'ōktēlētē ~ šliūktelėti* ir kt.

Stipresnis veiksmas žymimas ištiktukiniais veiksmažodžiais, kurių šaknies balsiai *y, ū* tariami su vidurine priegaide, pvz.: *blī.ktēlētē, pī.kštēlētē, tvī.kstēlētē, š'l'ū.kštēlētē* ir kt.

Dar stipresnis veiksmas žymimas ištiktukiniais veiksmažodžiais, kurių kirčiuoti *y, ū* yra tvirtapradžiai (tarmėje su laužtine priegaide), pvz.: *blīktēlētē ~ blýkstelėti, pīkštēlētē ~ pýkstelėti, tvīkštēlētē ~ tvýkstelėti, č'ūptēlētē ~ čiūptelėti, š'l'ūkštēlētē ~ šliūkstelėti* ir kt.

Ilgiau trunkantį veiksmažodžių reiškiančių ištiktukinių veiksmažodžių šaknies balsiai *y, ū* tariami su tvirtagale (tarm. tęstine) priegaide, pvz.: *blīktēlētē ~ blýkstelėti, š'l'ūkštēlētē ~ šliūkstelėti* ir kt. Čia reikia pasakyti, kad ištiktukiniai veiksmažodžiai su tęstine priegaide yra reti.

Veiksmažodžių, padarytų iš ištiktukų su šaknies dvibalsiais bei dvigarsiais, priegaidės, pirmojo dėmens ilgumas toks pat, kaip ir ištiktukų. Nuo priegaidės ir pirmojo dėmens ilgumo priklauso ir veiksmažodžio žymimo veiksmo intensyvumas bei stiprumas. Pavyzdžiui, visai silpną veiksmažodžiai, kurių pirmasis dvibalsių bei dvigarsių dėmuo yra trumpas: *kàukštēlētē, cìnkštēlētē, trìnkštēlētē, kùmštēlētē, plùmptēlētē* ir kt. Stipresnį veiksmažodžiai, kurių dvibalsių bei dvigarsių pirmasis dėmuo

¹ Šiaurės vakarų dūnininkų ištiktukinių veiksmažodžių priesagos *-telėti, -telėja, -telėjo* balsis *e*, būdamas visada nekirčiuotas, kaip ir kitais panašiais atvejais, yra išvirtęs į *e*.

pusilgis, priegaidė vidurinė, pvz.: *ká.ukštėlietė, cí.nktėlietė, trí.nktėlietė, kú.mštėlietė, plú.mptėlietė* ir kt.

Žymiai stipresnį veiksmã reiškiančių ištiktukų dvibalsių bei dvigarsių priegaidė laužtinė (pietryčių dūnininkų tvirtapradė), pvz.: *káuukštėlietė ~ káuukštelėti, k'áuukštėlietė ~ kiáuuktelėti, cínktėlietė ~ cínktelėti, trínktėlietė ~ trínktelėti, kl'únkštėlietė ~ kliúnktelėti, kúmštėlietė ~ kúmštelėti, pl'úmpštėlietė ~ pliúmptelėti, plúmštėlietė ~ plúmptelėti, gúrktėlietė ~ gúrktelėti* ir kt. (Laūkuva).

Ištiktukiniai veiksmažodžiai su šaknies dvibalsių bei dvigarsių tęstine priegaide šiaurės vakarų dūnininkų patarmėje yra reti, jų tik vienas kitas, pvz.: *čirkštėlietė ~ čýrkštelėjo* (plėšiant drabužį, audinį). Šių veiksmažodžių su tęstine priegaide nevartojimas aiškintinas tuo, kad priesaga *-telėti* žodžiui teikia veiksmo trumpumo, staigumo reikšmę, kuri nebūdinga šaknies su tęstine priegaide reikšmei.

Kaip buvo matyti iš šiame straipsnyje pateiktų ištiktukų bei ištiktukinių veiksmažodžių kirčiavimo pavyzdžių, kai kurie minėtųjų žodžių priegaidžių variantai nebūdingi kitų kalbos dalių kirčiavimui. Tokie atvejai yra šie: 1) ištiktukų ir ištiktukinių veiksmažodžių balsių *a, e* tarimas su tvirtaprade bei laužtine priegaidė; 2) kirčiuoto dvibalsio *au* ir kitų dvibalsių bei dvigarsių tarimas su trumpu pirmuoju dėmeniu (*káuukšt, káuukštėlietė*); 3) dvibalsių ir dvigarsių su vidurine priegaide pirmojo dėmens pailgėjimas (šiaip kitais atvejais nebūdingas šiaurės vakarų dūnininkams). Pastarojo atvejo tarmės pavyzdžių nėra kaip transponuoti į bendrinę kalbą, nes bendrinė kalba neturi tokios intonacijos reiškinio priemonių.

Šie ir kiti į juos panašūs atvejai leidžia teigti, kad ištiktukų ir iš jų padarytų veiksmažodžių tarimo gaida netelpa į įprastinius tarmės priegaidžių rėmus, atskirais atvejais ji išėina iš tarmėje vartojamų priegaidžių ribų ir jau yra nebe priegaidžių, bet žodžio ar sakinio (frazės) intonacijos dalykas.

ПРОСОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЗВУКОПОДРАЖАТЕЛЬНЫХ МЕЖДОМЕТИЙ В ЖЕМАЙТСКО-ДУНИНИНСКИХ ГОВОРАХ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Звукоподражательные междометия жемайтско-дунининкских говоров отличаются от других частей речи следующими признаками, зависящими от просодии:

1) гласные *a, e* в открытых слогах могут произноситься с сильной начальной или прерывистой интонацией;

2) ударные дифтонги и дифтонгические сочетания в отдельных случаях произносятся с кратким первым компонентом;

3) в некоторых случаях дифтонги и дифтонгические сочетания под древним ударением, имеющие среднюю интонацию, произносятся с удлинённым первым компонентом.

Все указанные признаки, зависящие от слоговых интонаций, не свойственны словам, принадлежащим к другим частям речи.